

В. М. Назарець,
кандидат філологічних наук, доцент
(Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка С. Дем'янчука)
azarets1@rambler.ru

ЖАНРОВІ ФОРМИ АДРЕСОВАНОЇ ЛІРИКИ БЕРТОЛЬДА БРЕХТА

Статтю присвячено аналізу жанрового феномена адресованої лірики та її репрезентації у поезії Бертольда Брехта. Адресована лірика розглядається як метажанрове утворення, яке вбирає в себе поетичні жанри з підкресленою адресною настановою (послання, присвята, віршований лист), інакше кажучи – жанри, в яких предметом зображення виступає комунікація із внутрішньотекстовим адресатом. Досліджено жанрові форми адресованої лірики Бертольда Брехта, їхня типологія та поетика.

Ключові слова: адресована лірика, жанрова форма, послання, присвята, віршований лист, адресація, адресат.

Постановка проблеми. Теоретичне поняття "адресована лірика" увійшло в літературознавчий обіг нещодавно, на початку XXI ст. [1-3]. Феномен адресованої лірики найчастіше розглядають у контексті уявлень про метажанровий спосіб буття і, відповідно, теоретичної каталогізації поетичних творів постнормативної епохи.

Метою статті є аналіз жанрового феномена адресованої лірики та її репрезентації у поезії Бертольда Брехта.

Виклад основного матеріалу. Метажанр можна визначити як таке синтетичне художнє утворення, яке вбирає в себе низку окремих жанрів, споріднених за певними структурно-семантичними ознаками. До подібної синтетичної сполуки відноситься і адресована лірика як загальне означення такого метажанрового утворення, що вбирає в себе поетичні жанри з підкресленою адресною настановою, інакше кажучи – жанри, в яких предметом зображення виступає комунікація із внутрішньотекстовим адресатом.

Загалом узагальнюючи класифікацію типів комунікативної організації ліричного твору, можна зробити висновок про подвійну семантичну природу реалізації принципу адресованості в поетичному тексті. З одного боку, кожен художній текст є принципово адресованим, оскільки створюється автором з розрахунку на потенційне його читацьке сприйняття. Даний тип комунікативної організації твору ще називають зовнішнім або зовнішньотекстовим, оскільки фактор адресації тут хоча й присутній, але не може служити предметом специфічної авторської рефлексії, точніше предметом художнього зображення.

З іншого боку, поряд із цим, зовнішньотекстовим (авторсько-читацьким) типом комунікації у поетичних текстах може бути представлений й принципово інший за своєю семантикою тип, так би мовити – внутрішньотекстовий, у якому адресація виступає не як риторичний прийом, а як специфічний предмет зображення, як певна комунікативно-семантична стратегія, що підпорядковує собі усі структурні елементи художньої організації твору.

У даному типі комунікативна структура твору суттєво ускладнюється і набуває ознак свого роду подвійної адресації, оскільки крім зовнішньотекстового адресата (читача) тут з'являється ще й внутрішньотекстовий адресат (особа, до якої безпосередньо звертається автор, спрямовуючи на її адресу зміст свого послання). Таким чином, внутрішньотекстовий тип комунікативної організації, як і зовнішньотекстовий, у кінцевому рахунку апелює до певного ідеального біографічного адресата (читача), але, на відміну від зовнішньотекстового, робить це не прямо, а опосередковано, у формі звернення до третьої, "сторонньої" особи, внутрішнього адресата, який у даному разі виступає специфічним смисловим посередником між початковим відправником змісту повідомлюваного (тобто автором) й його кінцевим отримувачем (тобто читачем).

У поетичних моделях комунікативної організації лірики твори з внутрішньотекстовою комунікацією найбільш тісно співвідносяться з виокремлюваними різними дослідниками так званим апелятивним типом тексту, тобто таким, в якому принцип адресації реалізує себе у формі безпосереднього, витриманого упродовж усього твору звернення адресанта (автора) до його внутрішньотекстового адресата.

Ліричний спадок Б. Брехта нараховує близько п'ятидесяти поетичних текстів так званого апелятивного типу. Значна частина з них (близько половини) містить елемент адресації вже у заголовковому комплексі, побудованому у формі звернення: "Обращение к властям", "Борцам концлагерей", "Бедным одноклассникам из предместья", "К потомкам", "Обращение умирающего поэта к молодым", "Моим согражданам" та ін. Водночас, принципи адресації, реалізовані у їхній художній формі, мають різний характер та відмінну адресатну спрямованість.

Специфічними ознаками художньої адресації у поетичних текстах Б. Брехта загалом можна вважати, по-перше, доволі хитку межу, яка розділяє поняття зовнішньотекстового і внутрішньотекстового

адресата, по-друге, загострену публіцистичність самого характеру адресації, спрямованої у більшості випадків не на індивідуалізовану, а на масову аудиторію.

Чітке виокремлення зовнішньотекстового і внутрішньотекстового адресата в поетичних творах (і не лише Б. Брехта), дійсно, є доволі проблематичним, і передусім, повинне враховувати міру персоналізації зазначеного у тексті адресата. Так, у творі Б. Брехта "Против соблазна" адресат є гранично узагальненим:

Не смейте поддаваться соблазну!

Дорога назад не ведет.

/.../

Не смейте поддаваться обману!

Срок малый у жизни, увы.

/.../

Не смейте поддаваться надежде!

Ведь времени мало у вас... [4: 80-81].

Ознак будь-якої персоналізованості такого типу адресат не виявляє, зрозуміло, що звернення автора адресовано всім і кожному, тобто людині як такій. Відтак, подібний образ адресата, хоча й зазначений внутрішньотекстово, фактично є зовнішньотекстовим, образом, який, власне, співпадає з образом читача.

З достатньо широкою, хоча й дещо меншою мірою узагальненості представлений образ адресата у творі Б. Брехта "Большой благодарственный хорал":

Люди, воздайте хвалу наступающей ночи.

Близок предел

Всех ваших суетных дел.

Жизнь ваша на день короче.

Пойте хвалу насекомым, животным и птицам.

Всем им, как вы,

Жившим среди сочной травы.

С жизнью придется проститься [4: 60].

"Люди", до яких звертається автор, це, з одного боку, певна узагальнена спільнота, співвіднесена у тому числі й з образом позатекстової читачької аудиторії, з іншого боку, в контексті самого твору, даний адресат сприймається не як людство загалом, а як певна екзистенційно виокремлена категорія, образ якої окреслюється у контексті виразно загостреної релігійно-апокаліптичної символіки. Такого типу образ можна назвати амбівалентним, він перебуває немовби на межі між зовнішньотекстовим і внутрішньотекстовим образами адресата.

Значною мірою амбівалентним, але з ознаками ще більш підкресленої персоналізації виступає в ліриці Б. Брехта третій тип адресата, представлений, наприклад, у творі "Не оставляй следов":

Отстань от товарищей на вокзале,

Застегнув пиджак, беги раненько в город.

Сними квартиру и, когда постучит товарищ,

Не открывай, о, не открывай дверей.

Наоборот,

Не оставляй следов.

Встретив родителей в городе Гамбурге или еще где,

Мимо пройди, как чужой, за угол заверни, не узнав.

На глаза натяни шляпу, подаренную ими.

Не показывай, о, не показывай лица.

Наоборот.

Не оставляй следов [4: 83].

З одного боку, як і у перших двох випадках, адресат твору – власне неназваний і узагальнений, водночас в тексті міститься чимало географічних, соціальних, екзистенційних прикмет, які з достатньою певністю персоналізують образ адресата твору і дозволяють ідентифікувати його як німця, сучасника й ідейного однодумця автора. Міра персоналізації представленого у даному творі образу дає усі підстави співвідносити його з внутрішньотекстовим типом адресата.

Специфічний тип брехтівського ліричного адресата – здебільшого узагальненого, хоча й з різною мірою персоналізації, – суттєво визначає той загострено публіцистичний характер адресації, який притаманний його ліриці. Адресовані поетичні тексти Б. Брехта майже завжди є ідейно тенденційними, риторичними і навіть дидактичними, розрахованими на масову і політично свідому аудиторію. Можливо саме тому більшість адресованих текстів Б. Брехта генетично або пов'язані із його театральними зонгами (окремі зонги, власне, і є класичними взірцями адресованих текстів, як то "Пиратка Дженни, или мечты судомойки", "Чем жив человек"), або ж апелюють до художньої контамінації із риторичними жанровими формами нормативної епохи: "Гимн богу", "Большой благодарственный хорал", "Из "Хоралов о Гитлере". Симптоматичним у цьому контексті виглядає й заголовок поетичного мікроциклу Б. Брехта

"Колыбельные песни". Жанрова орієнтація, підкреслена у заголовку, різко контрастує з жанровою модальністю самого тексту, побудованого у формі рольової полемічної інвективи, яку у розмові із сином мати адресує, передусім, політично свідомому читачеві.

Найчастіше літературознавці виокремлюють три основні жанрові форми адресованої лірики – послання, віршований лист і присвяту. Провідною із них (принаймні, в кількісному відношенні, а також у теоретичних рефлексіях дослідників) виступає послання, яке, фактично, й сприймається як інваріантна модель адресованої лірики. Дійсно, саме послання, на думку дослідників, у найбільш відчутній формі концентрує у собі "родові" генологічні ознаки адресованої лірики: підкресленість адресної настанови, наявність внутрішньотекстового адресата, імітація діалогу між автором і адресатом, маркованість адресної настанови заголовком вірша та численними формами введеного до тексту "зверненого слова". В двох інших жанрових формах адресованої лірики – присвяті і віршованому листі ці ознаки або не виявляють себе так чітко, або ж виступають у дещо ослабленій (з точки зору підкресленості адресної настанови) формі.

Усі три жанрові форми адресованої лірики мають й свої тематичні модифікації. В адресованій ліриці Б. Брехта, безумовно, домінує тип громадянського послання переважно з дидактичною ("Большой благодарственный хорал", "Против соблазна", "Оставьте ваши мечты...", "Обращение к властям", "Ни единой мысли не тратьте на то, что нельзя изменить", "Не требуйте слишком большого ума", "Шатким", "Примкнувшим", "Советы художникам касательно судьбы их произведений во время будущей войны", "К потомкам", "Немецким солдатам на восточном фронте", "Моим согражданам" та ін.) або інвективною ("Гимн богу", "О деньгах", "Ах, доктор...", "Из "Хоралов о Гитлере", "Германия" та ін.) настановою. Епізодичними є випадки звертання поета до громадянського послання з одичною настановою ("Борцам концлагерей", "Послание товарищу Димитрову в те дни, когда он боролся с фашистским судом в Лейпциге", "Великий Октябрь" та ін.), дружнього ("Другу стихотворцу", "Обращение умирающего поэта к молодым" та ін.), любовного ("Когда распались мы на ты и я...", "Любовная песня плохих времен" та ін.) послання.

Жанрова форма віршованого листа у поетичній творчості Б. Брехта репрезентована таким його тематичним різновидом як лист інформативного типу. Подібний віршований лист композиційно й тематично спирається на основні структурно-семантичні контури приватного, прозового листа, а декларована ним діалогічна настанова спрямовується на вираження саме об'єктивованої інформації, тобто такої, що має на меті не авторську саморефлексію, а певний зовнішній по відношенню до неї зміст, що стосується інформаційних запитів адресата або необхідності його характеристики. Лист інформативного типу представлений в адресованій ліриці Б. Брехта двома творами: "Письмо драматургу Одесу" і "Письма о прочитанном".

Представлена в поетичному спадку Б. Брехта і жанрова форма присвяти, зокрема, ситуативної. Адресний характер ситуативної присвяти визначає ситуація, привід, що обумовили бажання адресанта відгукнутися на них певним ліричним волевиявленням. Приводом для створення ситуативної присвяти зазвичай виступає та чи інша приватна, побутова подія, що характеризує обставини повсякденного – ділового, дружнього, родинного, інтимного спілкування автора та його адресатів, або подія, яка викликала серед громадськості певний суспільно-значимий резонанс. Зразками ситуативної присвяти в адресованій ліриці Б. Брехта є твори: "Сонет к новому изданию Франсуа Вийона", "На смерть борца за мир", "После смерти моей сотрудницы М. Ш.", "На самоубийство изгнанника В. Б." та ін.

Висновки. Таким чином, у поезії Б. Брехта представлені усі жанрові форми адресованої лірики. При цьому домінантною жанрово-тематичною модифікацією адресованої лірики у Б. Брехта виступає тип громадянського послання з дидактичною або інвективною настановою. Аналіз адресованої лірики Б. Брехта варто продовжити у площині дослідження проблеми ліричного адресата його поетичних текстів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Артемова С. Ю. Лирическое послание в литературе XX века : поэтика жанра : дисс. ... канд. филол. наук : 10.01.08 / Артемова Светлана Юрьевна ; Тверской государственный университет. – Тверь, 2004. – 175 с.
2. Дмитриев Е. В. Фактор адресации в русской поэзии XVIII начала XX вв. : дисс. ... доктора филол. наук : 10.01.01 / Дмитриев Евгений Владимирович ; Международный независимый эколого-политологический университет. – Москва, 2004. – 348 с.
3. Боровская А. А. Жанровые трансформации в русской поэзии первой трети XX века. : дисс. ... доктора филолог. наук : 10.01.01 / Боровская Анна Александровна ; Астраханский государственный университет. – Астрахань, 2009. – 527 с.
4. Брехт Б. Стихотворения. Рассказы. Пьесы. Библиотека всемирной литературы. Серия третья / Б. Брехт. – М. : Художественная литература, 1972. – Том 139. – 816 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Artiomova S. Yu. Liricheskoe poslaniye v literature XX veka : poetika zhanra : diss. ... kand. filol. nauk : 10.01.08 / Artiomova Svetlana Yuryevna ; Tverskoy gosudarstvennyy universitet. – Tver, 2004. – 175 s.
2. Dmitriev E. V. Faktor adresatsyi v russkoy poezii XVIII nachala XX vv. [The Factor of Addressing in the Russian Poetry of the XVIII – the Beginning of the XX Centuries] : diss. ... d-ra filol. nauk : 10.01.01 /

- Evgeniy Vladimirovich Dmitriev ; Mezhdunarodnyy nezavisimyy ekologo-politologicheskiiy universitet. – Moskva, 2004. – 348 s.
3. Borovskaya A. A. Zhanrovye transformatsyi v russkoy poezii pervoy treti XX veka [Genre Transformations in the Russian Poetry of the First Third of the XX Century] : diss. ... doktora filol. nauk : 10.01.01 / Borovskaya Anna Aleksandrovna ; Astrakhanskiy gosudarstvennyy universitet. – Astrakhan, 2009. – 527 s.
 4. Brecht B. Stikhotvoreniia. Rasskazy. Pyesy. Biblioteka vseмирnoy literatury . Seriya tretia . Tom 139. / B. Brekht. – M. : Khudozhtstvennaya literatura, 1972. – 816 s.

Матеріал надійшов до редакції 14.05. 2014 р.

Nazarets V. N. Genre Forms of Berthold Brecht's Addressing Lyrics.

Статья посвящена анализу жанрового феномена адресованной лирики и ее представительства в поэзии Бертольда Брехта. Адресованная лирика рассматривается как метажанровое образование, которое вбирает в себя поэтические жанры с подчеркнутой адресной установкой (послание, посвящение, стихотворное письмо), иначе говоря – жанры, в которых предметом изображения выступает коммуникация с внутритекстовым адресатом. Исследуются жанровые формы адресованной лирики Бертольда Брехта, их типология и поэтика.

Ключевые слова: адресованная лирика, жанровая форма, послание, посвящение, стихотворное письмо, адресация, адресат.

Nazarets V. M. Genre Forms of Berthold Brecht's Addressing Lyrics.

The article is devoted to the analysis of the genre phenomenon of addressing lyrics and its representation in the Berthold Brecht's poetry. Addressing lyrics is considered as the metagenre formation, which absorbs poetic genres with underlined addressed instruction (message, dedication, poetic letter), in other words – there are genres where the image subject is the communication with the insidetext addressee. Genre forms of addressing lyrics, their typology and poetics are investigated.

Key words: addressing lyrics, genre form, epistle, dedication, rhymed letter, addressing, addressee.